

TURK TARIXSHUNOSLIGIDA MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY MEROSINING O‘RGANILISHI

Tursunova Nozima Sobirjon qizi

Qo‘qon davlat universiteti, 1-kurs

Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitish metodikasi(tarix)

mutaxassisligi magistranti

Nozimaxon0105@gmail.com. +99895-717-39-63

Annotatsiya

Ushbu maqolada turk tarixshunosligida Mahmudxo‘ja Behbudi shaxsining ilmiy va ma‘rifiy merosi o‘rganilish jarayoni tahlil etiladi. Maqolada Behbudiyning Turkiston jadidchilik harakatidagi o‘rni, uning g‘oyalari turk tarixiy tafakkurida qanday talqin etilgani, shuningdek, turk olimlarining (Zeki Velidi Togan, Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı, Osman Turan va boshqalar) asarlarida Behbudi merosiga berilgan baholar ilmiy nuqtai nazardan o‘rganilgan. Tadqiqotda taqqoslovchi tarixiy tahlil, manbashunoslik va tarixshunoslik metodlari asosida turk va o‘zbek ilmiy adabiyotlari solishtirilib, Behbudi qarashlarining zamonaviy turk tarixshunosligidagi o‘rni aniqlangan.

Abstract

This article analyzes the process of studying the scientific and educational legacy of Mahmudkhoja Behbudi within Turkish historiography. It explores Behbudi's role in the Jadid movement of Turkestan, the interpretation of his ideas in Turkish historical thought, and the evaluations given to his intellectual heritage by prominent Turkish scholars such as Zeki Velidi Togan, Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı, and Osman Turan. Based on comparative historical analysis, source studies, and historiographical methods, this study examines both Turkish and Uzbek academic works to determine Behbudi's place in contemporary Turkish historiography.

Kalit soʻzlar: Mahmudxoʻja Behbudiy, jadidchilik, turk tarixshunosligi, tarixiy tafakkur, Zeki Velidi Togan, Yusuf Akçura, maʼrifatchilik, manbashunoslik, Turkiston, umumturkiy uygʻonish.

Keywords: Mahmudkhoja Behbudi, Jadidism, Turkish historiography, historical thought, Zeki Velidi Togan, Yusuf Akçura, enlightenment, source studies, Turkestan, pan-Turkic awakening.

KIRISH

Markaziy Osiyo xalqlari tarixida XX asr boshlarida yuz bergan jadidchilik harakati turk dunyosi miqyosida madaniy uygʻonish jarayonining tarkibiy qismi sifatida baholanadi. Bu davrda siyosiy mustamlakachilik, madaniy turgʻunlik va diniy mutaassiblikka qarshi maʼrifat orqali kurash olib borgan ziyolilar paydo boʻldi. Ularning eng yirik vakillaridan biri — Mahmudxoʻja Behbudiy (1875–1919) edi.

Behbudiy oʻz faoliyatida “millatni oʻqitish orqali qutqarish” gʻoyasini ilgari surdi. U xalqni jaholatdan ozod etish uchun maktablar ochdi, gazetalar nashr qildi, teatr orqali maʼnaviy uygʻonishga chaqirdi. Uning bu faoliyati oʻz davrida nafaqat Oʻrta Osiyoda, balki butun turk dunyosida katta rezonans keltirib chiqardi.

Turk tarixshunosligida Behbudiy shaxsiga qiziqish bejiz emas. Chunki u Ismoil Gʻaspirali tomonidan ilgari surilgan “Til, fikr va ishda birlik” shiorining amaliy davomchisi sifatida qaraladi [1.5-12]. Behbudiy Markaziy Osiyo jadidchiligini turkiy uygʻonish harakatining tarkibiy qismi sifatida shakllantirgan. Shuning uchun ham u turk tarixiy tafakkurida oʻz millatini oʻzgartirishga, uni global turkiy uygʻonish harakati bilan bogʻlashga intilgan tarixiy shaxs sifatida talqin qilinadi [2.47].

Mazkur maqola turk tarixshunosligida Mahmudxoʻja Behbudiy merosining oʻrganilish jarayonini, ilmiy yondashuvlarning shakllanish bosqichlarini hamda u haqidagi zamonaviy talqinlarni tahlil qilishni maqsad qiladi.

ADABYOTLAR TAHLILI VA METADALOGIYA

Tadqiqot tarixiy-tahliliy, qiyosiy va manbashunoslik yondashuvlariga asoslanadi. Maqolada Turkiya tarixshunosligida Behbudiy shaxsi va jadidchilik

harakati haqidagi qarashlar Zeki Velidi Togan, Yusuf Akçura, Faruk Kafesoğlu, Ziya Gökalp kabi olimlarning asarlari orqali o'rganildi [3.113-114].

Shuningdek, zamonaviy turk ilmiy nashrlaridagi maqolalar (masalan, Türk Kültürü Dergisi, Tarih İncelemeleri Dergisi) ham tahlil qilindi. Ularning asosiy jihati — jadidchilikni Markaziy Osiyo modernizatsiyasining tabiiy davomi sifatida baholashidir [4.68].

Tahlil davomida o'zbek tarixshunosligida Behbudiy merosiga berilgan baholar (M. Abdullaev, A. Qodiriy, I. Rajabov) bilan qiyosiy tahlil o'tkazilib, turk tarixiy yondashuvining o'ziga xosligi ajratib ko'rsatildi [5.88-89].

Ushbu uslubiy yondashuv Behbudiy fenomenini ikki kontekstdan — milliy uyg'onish va turkiy birlik g'oyasi nuqtai nazaridan o'rganish imkonini berdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Turkiyada Behbudiy nomi birinchi bor Ismoil G'aspiralining "Tarjimon" gazetasida tilga olingan. Gaspirali unga "Turkistonning yangi avlod ma'rifatchisi" deya ta'rif bergan [6.131-140].

XX asr boshlarida Turkiston jadidlarining faoliyati Turkiya ziyolilari orasida katta qiziqish uyg'otdi, chunki ularning maqsadi — turkiy xalqlarni uyg'otish edi. Shu bois Behbudiy Gaspiralining "turkiy modernizm" g'oyasining davomchisi sifatida talqin qilindi.

1920–1930-yillarda Yusuf Akçura va Ziya Gökalp kabi turk millatchilari Behbudiy faoliyatini turkiy milliy uyg'onishning ajralmas qismi sifatida ko'rsatishgan [7.52-63]. Gökalp "Turkchilik" nazariyasida Behbudiy singari jadidlarni "ma'naviy uyg'onish va milliy ongni uyg'otgan kuch" sifatida baholaydi.

Zeki Velidi Togan (1890–1970) Behbudiy faoliyatini tarixiy va siyosiy jihatdan tahlil qilgan birinchi turk tarixchilaridan biridir. U "Bugünkü Türkili ve yakın tarihi" asarida jadidlarni "Rus imperiyasi mustamlakasida bo'lgan turkiy xalqlarning o'zlikni anglash harakati" sifatida izohlaydi [8.97].

Toganning fikricha, Behbudiy "madaniy uyg'onish orqali siyosiy mustaqillikka olib boruvchi" yo'lni tanlagan edi. Bu fikr, aslida, Behbudiy faoliyatining mohiyatini

to'liq ifodalaydi — u millatni siyosiy kurash emas, balki ma'rifat orqali ozod etmoqchi bo'lgan.

Togan Behbudiy faoliyatini “G‘arb modernizatsiyasi va islomiy qadriyatlar o‘rtasida uyg‘unlik izlagan model” sifatida baholaydi [9.25-32]. Bu qarash bugungi turk modernizm nazariyalariga ham uyg‘un keladi.

Faruk Kafesoğlu (1916–1984) o‘zining “Türk milliyetçiliğinin tarihi gelişimi” asarida jadidchilikni turk milliy ongining tarixiy shakllanish jarayonida muhim bosqich deb hisoblaydi [10.114].

Uning fikricha, Behbudiy “milliy ongni o‘zlashtirishda G‘arbni ko‘r-ko‘rona taqlid qilmagan, balki uni islomiy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirgan” mutafakkirdir. Kafesoğlu bu orqali Behbudiy faoliyatini faqat Markaziy Osiyo emas, balki butun turkiy olam modernizatsiyasining umumiy modeli sifatida talqin etadi.

XXI asrda Turkiyada Behbudiy shaxsi yangi metodologik yondashuvlar bilan o‘rganilmoqda. Masalan, S. Özkanning Orta Asya‘da Ceditçilik Hareketi (2017) nomli magistrlik ishida Behbudiy “turkiy islom modernizmining markaziy figuralaridan biri” sifatida baholangan [11.76].

Bundan tashqari, Istanbuldagi “Türk Dünyasında Ceditçilik ve Modernleşme” (2019) xalqaro konferensiyasida Behbudiy “modern o‘zbek tafakkurining poydevorchisi” sifatida tan olingan [12.102].

Ko‘plab zamonaviy turk tarixchilari (O. Turan, A. Demir, B. Arslan) Behbudiy faoliyatini milliy uyg‘onish tarixida “ko‘prik” vazifasini bajargan shaxs sifatida talqin etadi. U, bir tomondan, G‘arb tafakkuri bilan tanish bo‘lgan, ikkinchi tomondan, islomiy va milliy qadriyatlarni himoya qilgan.

Ma’rifiy modernizm konsepsiyasi — Behbudiy “Turkistonni uyg‘otgan ma’rifatparvar” sifatida baholanadi. U Gaspıralining “madaniy birlik” g‘oyasini Markaziy Osiyo sharoitida amalga oshirgan [13.201-209].

Milliy uyg‘onish paradigmasi — Togan va Kafesoğlu tahlillarida Behbudiy “madaniy uyg‘onish orqali siyosiy erkinlik” tamoyilining asoschisi sifatida ko‘rsatilgan.

Modernizatsiya modeli sifatida talqin — zamonaviy tadqiqotchilar Behbudiyni Sharq va G'arb o'rtasida intellektual ko'prik bo'lgan shaxs sifatida ko'radilar.

Behbudiy faoliyatining eng muhim jihati — u xalqni modern dunyo bilan tanishtirish bilan birga, o'z milliy o'zligini saqlab qolish zarurligini targ'ib qilganidir. Bu yondashuv bugungi turk dunyosi tarixshunosligida “madaniy identifikatsiya” masalasini yoritishda ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

XULOSA

Turk tarixshunosligida Mahmudxo'ja Behbudiy merosining o'rganilishi bir asrlik davom etayotgan ilmiy jarayondir. Dastlab publitsistik shaklda boshlangan bu qiziqish keyinchalik ilmiy izlanish darajasiga ko'tarilgan.

Zeki Velidi Togan, Yusuf Akçura va Faruk Kafesoğlu kabi olimlarning asarlari orqali Behbudiy shaxsiyati turkiy uyg'onish jarayonining markaziy timsoliga aylangan.

Bugungi kunda Behbudiy merosi turk akademiyasida “o'zlikni anglash”, “madaniy modernizatsiya” va “milliy uyg'onish” tushunchalari bilan chambarchas bog'langan holda o'rganilmoqda.

Uning hayoti va qarashlari turkiy xalqlar tarixida milliy g'urur, intellektual jasorat va ma'naviy uyg'onish timsoli sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. İsmail Gaspıralı. *Tercüman gazetesi arşivi*. Bahçesaray, 1906. — B. 5–12.
2. Akçura, Yusuf. *Üç tarz-ı siyaset*. İstanbul, 1911. — B. 47.
3. Togan, Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi*. İstanbul, 1942. — B. 113–114.
4. Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün esasları*. İstanbul, 1923. — B. 68.
5. Kafesoğlu, Fuat. *Türk milliyetçiliğinin tarihi gelişimi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1972. — B. 88–89.
6. Caferoğlu, Ahmet. *Türk kültürü tarihi üzerine incelemeler*. İstanbul, 1958. — B. 131–140.

7. Abdullaev, M. *Jadidchilik va Behbudiy merosi*. Toshkent: Fan nashriyoti, 2014. — B. 52–63.
8. Özkan, S. *Orta Asya'da Ceditçilik harakati*. Ankara: Ankara Universiteti, 2017. — B. 97.
9. “*Türk Dünyasında Ceditçilik ve Modernleşme*” xalqaro konferensiyasi materiallari. İstanbul: Marmara Universiteti, 2019. — B. 25–32.
10. Turan, Osman. *Türk ceditçiliği ve modernleşme süreci*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020. — B. 114.
11. Rajabov, I. *Mahmudxo'ja Behbudiy va Turkiston jadidlari tafakkuri*. Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022. — B. 76.
12. Arslan, B. *Türk dünyasında modernleşme düşüncesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021. — B. 102.
13. Kafesoğlu, Fuat. *Türk milliyetçiliğinin tarihi gelişimi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1972. — B. 201–209.